

FEMINISTA ETNOGRÁFIÁK

A FEMINISTA ETNOGRÁFIA DISZCIPLINÁRIS KÖRNYEZETE

A feministának nevezhető etnográfiai már azelőtt léteztek, mielőtt az erre való reflektálás beindult volna az antropológiai szakirodalomban az 1990-es években. Alapvetően azonban csak ekkor kapott nevet éppen annak következtében, hogy beindultak a definíciós egyezkedések afölött, hogy mi is lehet a „feminista” az etnográfiaiában.

Mindannak alapján, amit eddig tudunk a feminizmusról, kikövetkeztethetjük, hogy a feminista etnográfia a nemek szerinti szerveződést és a nemek közti hatalmi viszonyokat centrálisnak tekinti mind az antropológiai terepmunka és írásmód, mind pedig az antropológia mint diszciplináris diskurzus és intézmény alakulása szempontjából. Erre a kérdésre explicite reflektál és ezt a tudást beépíti az antropológiai megismerés lehetőségeiről és korlátairól való gondolkodásba és magába a kutatási gyakorlatba. Ezen túl, mint általában a feminista szemlélet – függetlenül attól, hogy melyik diszciplinában ölt testet – a feminista etnográfia is tudatában van annak, hogy a megismerés mindig helyhez kötött, részleges és akarva-akaratlan elkötelezett bizonyos tudományosságon belüli és kívüli értékeknek, és mindezek mellett mindig megtestesült társadalmi kapcsolatok közvetítésével zajlik mind a terepen, mind pedig az akadémia intézményeiben.

Ami a feminista etnográfia megjelenését lehetővé tevő diszciplináris környezetet illeti, a feminizmuson kívül az a reflexív antropológiai diskurzus megjelenését, valamint a reprezentáció válságának és politikájának a poszt-modern antropológiában való előtérbe kerülését foglalta magában.

AZ ANTROPOLÓGIAI TEREPMUNKA GENDER-MEGHATÁROZOTTSÁGA

Mivel az antropológiai kutatás leglényegesebb eszköze maga az antropológus személye, ezért nyilvánvaló, hogy mindazok a koncepciók (is), amelyek a női és férfi testtel, szerepekkel és viszonyokkal kapcsolatosak, akarva-akaratlan szervezik a terepmunkát. Golde (1986) szerint ez az utóbbi szubjektív vonatkozásaihoz tartozik, de, tegyük hozzá, az objektív erejével hat arra, hogy kutatókként milyen témákhoz és e témákat megjelenítő terekhez tudunk hozzáférni, milyen tár-

sadalmi kapcsolatokon keresztül tudunk jelen lenni a terepen és miként helyeznek el bennünket a maguk életében azok, akikről éppen beszélni akarunk.

Egyébként a terep antropológiai meghatározásában jó ideje elfogadott annak konstruktivista szemlélete, miszerint a terep nem más mint azoknak a kapcsolatoknak a rendszere, amelyeken keresztül az antropológus rálátást nyer a társadalmi valóságokra, mégpedig úgy, ahogyan azokat észre tudja venni annak függvényében (is), hogy mások mit akarnak megláttatni vele. A terepmunka pedig bizonyos szempontból az antropológus énei közti kommunikáció, melyet mind a kutatás helyének, mind pedig az akadémiai mezőnynek a szereplői mediálnak, lévén, hogy ez a különféle kötődésekben létező identitásainak a párbeszéde. A „senki-földjén” otthonosan mozgó antropológus, aki ezzel együtt különféle kulturális világok közt utazik és közvetít, mégsem mentes emberi értékektől, érzelmeiktől, sőt vágyaktól és fantáziáktól sem és még annyira sem független azoktól a kulturális koncepcióktól, melyek révén személyét akár a terepen, akár az akadémiai mezőnyben észlelik többek között annak köszönhetően, hogy férfi-e vagy nő.

Bell (1993) úgy gondolja, hogy nem létezik az életnek olyan területe, sem pedig olyan, a társadalmi valóságokra reflektáló perspektíva, amely mentes lenne a nemi meghatározottságtól, legfennebb egyesek kezében létezik az a hatalom, amelynek birtokában bizonyos szempontot (pl. a maskulint) egyetemesnek, más szempontot pedig részlegesnek neveznek ki. Ehhez a történethez az is hozzátartozik, hogy a diszciplínán belül a nőknek milyen hozzáférésük van a kutatási ösztöndíjakhoz és más erőforrásokhoz és hogy, például, milyen szerepek várnak rájuk a terepen. Hiszen azon kívül, hogy ők maguk lehetnek maguk a kutatók, lehetnek a kutatók feleségei, avagy éppen leányai, olyasvalakik, akik mindenképpen bizonyos függőségi viszonyban vannak a terep „főszereplőjével” szemben.

Golde (1986) szerint az antropológus nők sajátos státusát a terepen több tényező is meghatározza, ezek pedig mindazokkal a problémákkal kapcsolatosak, amelyekkel a terepmunkások általában találkoznak. A kezdeti kétkedés, amellyel a kutatót a terepen fogadják a nők esetében azért lehet más, mint a férfiaknál, mert az idegen nő esetleg kevésbé tűnhet ártalmasnak, félelmetesnek és veszélyesnek mint egy ismeretlen férfi. A női testtel azonosított gyengeség és törekénység, valamint a női szerepekkel társított tulajdonságok (mint például a másokról való gondoskodás, a másokra való odafigyelés, avagy az alárendelődés) mind-mind közrejátszanak ebben a feltételezésben. Mint ahogyan egyhamar felállíthatják azt a viszonyt is, amin keresztül a továbbiakban az antropológus nő részt vehet a vizsgált közösség életében. Úgy tekinthetnek rá, mint aki vulnerábilis és aki védelemre szorul (főként ha nő-mivolta fiatal korral és hajadonsággal társul és ezért provokatívnak is számíthat, illetve ki lehet téve a helyi férfiak szexuális zaklatásainak). Egyébként a „nő a terepen” számtalan kérdést vethet fel az emberekben: miért van itt egyedül, avagy ha társa van, akkor miért hagyta otthon, vagy még inkább, ha gyermekeit nem hozta magával miféle anya lehet – amelyek meg-

válaszolása nem mindig könnyű. Másfelől azonban az antropológusnők kedvezőbb helyzetben lehetnek férfitársaikhoz képest abból a szempontból, hogy miként tudják megteremteni a kutatáshoz egyaránt szükséges konformálódást a helyi normákhoz és az ezektől való függetlenségüket. Azért van ez így, mondja Gold – de persze ez kultúrafüggő –, mert a közösségek több olyan kategóriával is rendelkeznek, melybe a számukra non-konformista nőt elhelyezhetik (úgy mint prostituált, művészlélek, gyermekded, mentálisan visszamaradott, férfias), amelyből az illető nő „kényelmesen” eljátszhatja a kívülálló szerepét. A „kulturális sokk” jelenségének szintén lehetnek olyan jelentései, amelyek a társadalmi nemiséggel kapcsolatosak. Maga a jelenség annak következtében áll elő, hogy az antropológus a terepen saját életvilágával, értékeivel, normáival, szemléletével, ízlésével igen ellentétes stílusokkal találkozhat, és ennél fogva át kell élnie a másiról való kulturális tanulás minden érzelmi fázisát az első találkozás izgalmától, a taszításon át el egészen esetleg az elutasító-elfogadásig avagy az alkalmazkodásig.

Tegyük hozzá: ha a feminista elveket valló antropológus-nő a nők elleni erőszakkal, a nők genitális csonkításával, avagy a nők függőségben tartásával találkozik a vizsgált közösségben, az ellenszenvet válthat ki benne, de ezzel együtt képes lehet arra, hogy ezeket megértse, anélkül azonban, hogy elfogadja, sőt azzal együtt is, hogy a helyi szinten ezekkel szemben létező engedetlenségeket felkarolja. Hiszen végül is lévén, hogy egy közösségen belül több szempont és több pozíció létezik, ki dönti el, hogy melyikkel „kell” és „szabad” azonosulnia ahhoz, hogy ezek egymáshoz való viszonyulását megértse? Amint többször említettem már, nem hiszek abban, hogy a kutatót csak racionális kívülről szemlélő/belülről megértő elvei vezérlik a terepen, hiszen elkerülhetetlen az, hogy érzelmei legyenek mindazokkal kapcsolatban, amiket megél, valamint az, hogy az amúgy is ambivalens és ellentmondásos egyensúlyozást a belül és a kívül levés között ne kísérvé a valamikkel/valakikkel való azonosulása és a valamiktől/valakiktől való elhatárolódása.

De az antropológiai terepmunka *gender*-meghatározottsága nyilván nem szűkíthető le a „nők kérdésére”, hiszen a társadalmi nem perspektívája nem szinoním a nők szempontjával. A terepen való jelenlétnek nyilván a maszkulinitás tekintetében is számos implikációja van. Back (1993) szerint az a jó, ha a nemek közti különbségeket nem mint azon nehézségek forrását fogjuk fel, amelyek miatt a nők és a férfiak, éppen nemük miatt, kizáródnak bizonyos helyzetekből, hanem mint olyan tudást, amely pozitívan kamatoztatható különféle szituációkban. Nem csak hogy nem kell arra törekednünk, hogy meghaladjuk nemi meghatározottságunkat, hanem sőt, ki kell aknáznunk mindazt, ami potenciálisan ebben benne van, például annak érdekében amit szerzőnk csinál. Ez pedig nem más mint a maszkulinitás tanulmányozása, melynek célja az, hogy a férfiasságot láthatóvá tegye és többek között meghaladja azt az elképzelést, hogy a férfiak egyetemes szempontot képviselnek és nem meghatározottak nemi identitásuk által. A „*masculinity studies*”, mintegy ahhoz hasonlóan, ahogy a „*whiteness studies*”

kiegészítheti a „*black studies*”-t a nőkről szóló tanulmányokkal együtt, rákérdezhet arra, hogy miként konstituálódnak az uralmi minták és életformák, amikhez képest az, ami eltérő (például a nő, avagy a színesbőrű) legfennebb a partikularitás erejével bírhat, ha csak nem a deviáns és rendellenes jelzőket kapja. Mi több, mondja Back, nem csak a nők és férfiak közti, hanem a nők és nők, illetve férfiak és férfiak közti kapcsolatok is meghatározottak azon osztályozási rendszer által, amely a nőiesség és a férfiasság jegyeit kulturálisan definiálja és elválasztja egymástól. Nem az a kérdés, hogy nők vizsgálhatják-e a férfiak életvilágait és fordítva, hanem az, hogy a nők és férfiak közti hatalmi viszonyok miként közvetítik a kutatás folyamatát. A feminista etnográfia éppen azt teszi, hogy felismeri a *gender* központi szerepét a terepmunka alakulásában és elért eredményeiben, illetve abban, ahogyan azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyeken keresztül maga a vizsgálat zajlik, alakítja és szervezi. Saját terepmunkája során (melyet London egyik fekete munkásnegyedében végzett) szerzőnknek többek között az volt a problémája, hogy miként férjen hozzá a maszkulinitás különféle mintáihoz, illetve miként írjon az erőszakos, szexista és rasszista maszkulinitás-modellről, miként vegyen részt azokban az eseményekben, amelyekben ezt megfigyelheti anélkül, hogy jelezne, elfogadja amazt, sőt anélkül, hogy megpróbálná megváltoztatni a számára elfogadhatatlant.

ETNOGRÁFIAI ÍRÁSMÓD – FEMINISTA MÓDRA?

Az etnográfia fogalma, amint tudjuk, nem csak a terepmunkára, hanem a „sűrű leírás” avagy az antropológia írásmódra is vonatkozik. Ezért az alábbiakban azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a feminizmus alapelvei miként vonatkoztathatóak a szöveg-termelésnek a folyamatára és magának a létrehozott szövegnek a természetére. Még egyszer ismétlem: a feminista szemlélet centrálisnak tartja a nemi alapon működő osztályozási rendszernek a hatását az emberek közti kapcsolatokra, de magára a társadalom működésére is, beleértve az akadémiai írásmódot is mint társadalmi diskurzust és intézményt.

Azon túl, hogy az antropológiai művek szerzői nők-e vagy férfiak, a feminista etnográfiának az is kérdése, hogy létezik-e nőies illetve férfias írásmód és hogy a kettő között milyen hatalmi viszonyok vannak. Sietek hozzátenni: nem valamiféle női avagy féfi „természet” által meghatározott beszéd- és írásmódról van itt szó, hanem arról, hogy kulturálisan mit értünk adott ponton és adott időben a „nőies” valamint a „férfias” stíluson ahhoz hasonlóan, hogy általában mit értünk nőiességen avagy férfiasságon. De ezen tovább menve arról is, hogy milyen értéket tulajdonítunk az egyiknek illetve a másiknak, magyarul hogyan rangsoroljuk őket és arról is, hogy a nő antropológusok mennyiben azonosulnak a „nőiesnek” tartott írásmóddal avagy mennyiben tartják kötelezőnek a (domináns) „férfias” stílus átvetelét.

Mielőtt még elolvastuk volna azokat a szövegeket, amelyekre az alábbiakban hivatkozom, sejthetjük, hogy a társadalmunkban érvényes nemi sztereotípiák miatt az úgynevezett racionális, objektív, érték-semleges, egyetemességre törekvő nyelvezetet a férfias diskurzus sajátjának, az érzelmi és szubjektív hangvételű, esetleg elkötelezett és részlegességre hajló stílust pedig a nőies beszéd jellemzőjének tartják. Említettük már: nem véletlen, hogy a feminista ismeretelmélet – létezésének abban a szakaszában, amikor tekintélyének megteremtésére törekedett – az objektivista normák követését tartotta üdvözítőnek, és csak később „engedte meg” magának azt, hogy „nőiességgel” vádolható hangjait próbálgassa és az úgynevezett „puha” társadalomtudományos modellt fejlessze ki a maga sajátos módján.

Egyébként a szöveg *gender*-meghatározottságával kapcsolatos eszmefuttatások nehezebben kerültek be az elképzelhető dolgok tárházába mint a terepmunkára vonatkozó hasonló gondolatokat. Hiszen, amennyiben az utóbbiról könnyen el lehet fogadni azt, hogy a kutató megtestesült és nemiséggel kapcsolatos koncepciók által is meghatározott identitása kulcsfontosságú abban, ahogyan kutatását végzi, több időt vehet igénybe annak elismerése, hogy a szövegben más is benne van mint a szerző transzcendentális és személytelen, de legalábbis testetlen hangja. Feminista részről csak akkor lehetett sikeres ennek az elképzelésnek a lebontása, amikor az úgynevezett kísérleti antropológia (*experimental ethnography*) belefogott a szerzői autoritás dekontruálásába. Ehhez hozzátartozott a diszciplína egyik alapmítoszána a szétzúzása is, amely szerint a terepmunka bonyodalmai után a megírás szakasza mintegy magától megy, hiszen a szerző már megszerzett (az ott-voltam-a-terepen alapú) autoritása képessé teszi és feljogosítja őt arra, hogy semleges módon előtárja a történeteket. De az is, hogy kimutatták: a kutató autoritásának megteremtésében nagy szerepe volt az úgynevezett etnográfiai írásmód elveinek, annak, ahogyan a nagy klasszikusok felépítették szövegeiket, megteremtve így a normatív kánont. Ezt a folyamatot már az interpretív antropológia elindította, többek között azzal a Geertz-i (1973) elképzeléssel, miszerint az antropológiai diskurzus a tudományos és az irodalmi stílus határmezsgyéjén helyezkedik el és sajátosságát éppen ez a keveredés adja, aminél fogva mind a tudományosságról, mind pedig a fikcióról mint műfajról más elképzeléseket testesít meg, mint amilyenek e műfajok szétválása előtt uralták a porondot.

A műfaj-keveredés legitimitásának az elismerése nélkül azonban sokszor előfordul(t), hogy – amint Callaway (1992) mondja – az autobiografikus stílust, a személyes tapasztalatok előadását, a konkrét történetek bemutatását, a vizuális részleteket avagy az élő dialógust mint stíluselemeket a „nőies” szöveg sajátosságának tekintették az elvont elmélet-gyártást kedvelő férfias szövegekkel szemben. Ezeknek a sztereotípiáknak a felszámolása nemcsak a nemiséggel kapcsolatos kulturális előítéleteknek, hanem általában mindenféle merev dichotómiának a felhagyását is megköveteli.

Habár, amint hangsúlyoztam, elvileg szükség volt a kísérleti etnográfia térhódítására ahhoz, hogy a feminista írásmód problémáiról beszélni lehessen az antropológiában, ez önmagában még nem volt elég az utóbbihoz, annál is inkább, mert amaz újratermelte a hagyományosnak mondható férfi-uralmi beszédmódot. Erre mutat rá a Behar és Gordon (1995) által szerkesztett kötet, melynek egyik fő motivációja éppen abban gyökerezik, ahogyan a poszt-modern Clifford és Marcus (1986) megírták kulcsfontosságú művüket, és elkezdték a kísérleti antropológia tekintélyét felépíteni anélkül, hogy említést tettek volna ennek feminista előzményeiről vagyis úgy, hogy (ismét) kizárták a nőket a kánonból. Behar és Gordon kötete a kreatív és kritikai írásmód összekapcsolásának szükségességére mutat rá és az akadémiai pozíciókat elfoglaló nők mellett olyan női szerzőknek is teret ad, akik önéletrajzi írásaikkal, élettörténetekkel, prózával, verssel, esszével, naplójegyzetekkel és különféle kevert műfajú szövegekkel éppen a feminista etnográfiát illusztrálják. Clifford és Marcus éppen az ilyen típusú írásmódra gondoltak, amikor a dialógusokra alapuló, a szerzői egyhangúságot és autoritást megtörő, és a többhangú kísérleti etnográfia hajnalát jelezték, anélkül azonban, hogy említést tettek volna arról, hogy ezt már sok nő-antropológus kipróbálta előttük (igaz úgy, hogy a domináns kánonhoz képest „illegitim” hangot ütött meg, kiüzetvén az „igazi antropológia” tárházából). Behar és Gordon szerint ez az epizód ismét jelzi: ez a diszciplína is egy hatalmi tér, melyen belül mind a diskurzív, mind pedig az anyagi hatalom mechanizmusai működnek rangsorolva a teljesítményeket, felállítva az idézendő szerzők pantheonját és meghatározva az erőforrásokhoz való hozzájutás kritériumait, többek között a társadalomban működő nemi alapú kizárás alapján.

Annak ellenére, hogy bizonyos esetekben ezt nem ismerik el, más esetekben pedig elismerik, de negatív fennhagokkal, úgy tűnik, hogy az antropológus nők hajlamosabbak arra, hogy a harmadik személyben történő „objektivista” leírásokat keverjék az első személyben születő, vallomásos és „szubjektív” hangvételű szövegekkel. Visweswaran (1994) szerint ez nem főként azt jelzi, hogy hajlamosabbak a pozitivisták szemlélet kritikájára, hanem inkább azt, hogy ez áll közelebb kommunikációs és ön-felfedező stratégiájukhoz. Amennyiben a terepen is a női hangok (és elhallgatások) is főként így artikulálódnak, a nő-centrikus antropológiának képesnek kell lennie arra, hogy ezt a beszédmódot felszínre hozza és bemutassa miként, hol és miért beszélnek/jutnak szóhoz/hallgatnak a nők. A kérdés nem az, hogy az antropológus hogyan reprezentálhatja jobban az embereket, hanem az, hogy felelősségre vonható-e amiatt, hogy miként jeleníti meg a vizsgált embereknek a saját maguk reprezentálásáért folytatott küzdelmét. Vagyis problémánk esetében az, hogy megtudja-e úgy szólaltatni a nőket és tud-e úgy beszélni róluk, ahogyan ők szeretnék beszélni magukról.

Persze, amint ezt már rég felismerték, nem létezik egyetemes női tapasztalat, sem pedig olyan (beszéd) stílus, amit egyetemesen nőiesnek nevezhetnénk. A

nők helyzetének, valamint az ezt meghatározó nemi rend politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozásainak a leírása mindig konkrét környezetekbe ágyazódva nyer jelentést. Ezért értelmezéseinkben meg kell tudnunk találni az egyensúlyt az egyén életterét behatároló hatalmi rendszerek és az egyéni szubjektumok szabad játéktere között. Amint Abu-Lughod (1993) írja, a kutatás feminista jellegét végső soron az az érzékenység adja, amit a kutató a téma különböző vonatkozásaihoz kötődő uralmi rendszereknek az irányába mutat arra törekedve, hogy feltárja a hatalmi viszonyok dinamikáját mind a vizsgált társadalomban, mind pedig a kutató és a kutatás alanyai közti kapcsolatban. Ennek érdekében pedig le kell mondania arról, amit a szerző a Kultúra nyelvének (vagyis a konkrét valóságselemektől elrugaszzkodó általánosító beszédmódnak) nevez és a megélt történetek nyelvén kell megszólalnia. A Nagy (akár feminista) Elméletek témái, mint például a patrilinearitás és a reprodukció ezáltal azokban a sokszor ellentmondásos és ambivalens értelmezésekben jelenítődnek meg, amiket a nők mindennapjaik során megélnék az apa autoritásával, a fiúgyermek iránti vágyakozással vagy akár az anyasággal kapcsolatban. Ez az írásmód jellemző arra, amit Abu-Lughod kritikai etnográfának nevez és ami, véleménye szerint egyaránt lebontja a hagyományos antropológia általánosításait és a nemek közti kapcsolatokat szokványos feminista leírását.

A narratívákból polifonikusan felépített antropológiai szöveg azonban nem számolja fel teljesen a szerzőiség autoritását, hiszen végső soron ezt is a szerző tartja ellenőrzése alatt. Idézetei révén ő válogat a megszólaltatott hangok között és végső soron ő építi be a mások történeteit a szerzői narratívába (Hastrup, 1992). Miben különbözik mégis ez a Malinowski által szentesített antropológiai írásmódtól? Az utóbbi – amint Moore (1994) mondja – a szerző tekintélyét abban látta, hogy az elsőkézből vett empirikus anyagból elméleteket és összehasonlító elemzéseket épített fel és arról akarta meggyőzni olvasóit, hogy a bemutatott tények nem szubjektív alkotások, hanem az információ objektív alkotóelemei. Ezzel szemben a reprezentáció politikájával elfoglalt posztmodern antropológia visszahelyezte a szöveg szerzőjét a kutatás folyamatába, rámutatva arra, hogy az írás is a kutatás interszubjektív jellegéből adódik és ennek megfelelően kell felépülnie. A feminista etnográfia művelői azonban az utóbbi elképzelést is kritikailag kezelik és nem gondolják úgy, hogy vannak maguktól beszélő, a szerző autoritásától teljesen megszabadult szövegek. Az antropológiai írásmód (egy)szerzőjűsége a kísérleti etnográfiaiban sem szűnt meg létezni, mondják. Ami változott, az az antropológus énjéről kialakított elképzelés, aki többé már nem az objektív, összehasonlító tudományt művelő tudósként, hanem önreflexív, önkritikus és kapcsolódásainak tudatában levő egyénként gyakorolja a narratívákból felépített írás feletti hatalmát.